

Arbetarbostäder och modernisering

Bostadspolitik i G.A. Serlachius Ab under mellankrigstiden

AF SUSANNA FELLMAN, PROFESSOR, GÖTEBORGS UNIVERSITET

”En väsentlig del av vår storindustri är belägen på landsbygden. Den dominerar ofta hela det samhälle, som vuxit upp omkring denna industri. Genom sin verksamhet utövar den inflytande icke allenast på fabriksområdet, utan på hela omnejden - - - Fabrikerna och i synnerhet storindustrin äro stora byggherrar. De bygga ej blott industriella anläggningar, utan ofta även kyrkor, skolor, samlings-salar och bostäder. Huru viktigt är det icke då att dessa samhällen ordnas enligt en bestämd stadsplan, och att även den minsta byggnad uppföres med beaktandet av estetiska krav och inte blott med iakttagandet av det praktiskt taget nödvändiga.”

Gösta Serlachius, "Industrin och konsten".
Tal, hållet den 28 november 1939. GAS arkiv, Mänttä

INLEDNING

Citatet ovan är från ett föredrag som Bergsrådet Gösta Serlachius, huvudägare och vd för G. A. Serlachius Ab (GAS), höll år 1939 kring temat "Industrin och konsten". Talet diskuterade försköningen av samhället, men ur citatet framgår även hur industriledarna såg på industrins roll i samhällsförändringen.

Gösta Serlachius är för dagens generation kanske främst känd för sitt stora konstintresse och den unika konstsamling han samlade under sin livstid. Den kan beses i hans forna hem, Joenniemi på bruksorten Mänttä (c. 90 km från Tammerfors), där också bolagets huvudkontor och de ursprungliga fabrikerna var belägna.¹⁾ Serlachius lämnade emellertid även stora avtryck i Finlands industrihistoria. Vid sidan av sin verksamhet i bolaget och i Mänttä lokalsamhälle hade han omfattande externa engagemang, bl.a. var han en av initiativtagarna till den finska pappersindustrins exportkartell, Finska Pappersbruksföreningen (Finnpap), som stod för merparten av den finska pappersexporten ända fram till EU-inträdet och var även en drivande kraft bakom flera av de skandinaviska papperskartellerna under mellankrigstiden. Han hade nära kontakter med landets högsta politiska ledning och var engagerad i många bolag och organisationer.²⁾

Serlachius hör till de legendariska företagsledarna i det industriella genombrottets Finland.³⁾ Serlachius, som både var brorson och svärson till grundaren Gustaf Adolf Serlachius, övertog ledningen i GAS år 1907, och under hans tid expanderade det snabbt till ett av de största pappersföretagen i Finland. Under och just efter första världskriget köpte bolaget upp ett antal mindre pappersbruk, samtidigt som produktionen i Mänttä växte och nya produkter, bl.a. mjukpapper (servetter, handdukspapper och toalettpapper), introducerades. Fabriken i Mänttä är verksam än idag, men nu som en del av den stora koncernen *Metsä Group*. Staden Mänttä odlar emellertid aktivt sitt industriella arv och familjen Serlachius betydelse framträder tydligt i denna berättelse.

Jag kommer i denna artikel att studera planeringen och byggandet av arbetarbostäder i GAS under mellankrigstiden, som en del av den moderniseringsprocess som ägde rum inom fabriksindustrin under denna tid. Under denna tid började en ny generation av företagsledare träda in i finska storföretag. De introducerade nya produktionsmetoder, ny teknologi samt nya organisationsmodeller, där målsättningen var skapa det moderna, rationella och effektiva företaget.⁴⁾ Dessa företagsledare hade också ofta en ny syn på företaget och dess roll i samhället. Samtidigt var dessa företagsledare ofta mycket paternalistiska i sina ledarskapsstrategier, där deras främsta målsättning var att etablera långvariga arbetsförhållanden och upprätthålla en personlig relation till arbetstagarerna, baserad på ömsesidighet och tillit. Via välfärdsarbeten kunde företagsledarna framstå som goda och ansvarsfulla arbetsgivare i lokalsamfundet, samtidigt som välfärdssatsningar ansågs kunna göra arbetarna produktivare.

Huvudsyftet i denna artikel är att analysera vilka målsättningar företagsledarna hade med bostadsprogrammen samt svara på frågan om hur den förändrade synen på företagets och företagsledarnas roll tog sig konkreta uttryck i åtgärder för att höja arbetarnas boendestandard. Samtidigt kommer jag att belysa hur den paternalistiska strategin ofta lätt kunde anpassas till en snabb modernisering och professionalisering av företagsledningen. Att förena paternalism med rationaliserings- och produktivitetstankegångar på verkstadsgolvet förefaller att ha varit vanligt i nordiska bruksmiljöer.⁵⁾ Den danska historikern Ole Markussen har fram-

Mänttä fabriker från 1890-talet. Bilden, som inte är skalenlig, användes ofta i markandsföringssyfte. Gösta Serlachius stiftelse. Serlachiusmuseernas bildarkiv. Mänttä.

4 hållit att modernitet i danska företag förutom ny teknik, rationalisering och effektivisering även innebar ett nytt förhållningssätt till arbetarna, som tog sig uttryck i bl.a. förbättrad och systematiserad rekrytering och satsningar på bättre utbildning av arbetstagarna. Även förbättrade arbetsförhållanden ansågs viktigt.⁶⁾ Som en följd av professionaliseringen genomgick dessutom välfärdsarbetet en systematisering och blev allt mer en integrerad del av arbetsgivarstrategierna.

Robert Fitzgerald har påpekat att det privata välfärdsarbetet överlag spelade en viktig roll i skärningspunkten mellan den traditionella paternalistiska ledarskapsmodellen med rötter i filantropi och kristna värderingar, och framväxten av det nya industrisamhället som följdes av den moderna, offentliga välfärdsstaten.⁷⁾ Omfattande och välutvecklade privata välfärdsprogram var dessutom ofta arbetsgivarnas taktik för att försöka föregå en ökad statlig inblandning och reglering av den egna verksamheten.⁸⁾ Min diskussion om arbetarbostäder (och välfärdsprogram) kommer att genomföras i ljuset av dessa diskussioner.

Jag kommer att använda Serlachiusbolaget som exempel, men belyser utvecklingen i bolaget mot bakgrund av förändringar som ägde rum inom industrin generellt. Undersökningsperiodens huvudfokus ligger på de första decennierna av 1900-talet. Utvecklingen i Mänttä kommer även att läggas in i ett större sammanhang, speciellt i relation till Finlands ekonomiska och politiska utveckling under första halvan av 1900-talet.

Arbetsarbodet var en del av de centrala och omfattande välfärds- och infrastrukturinvesteringar som genomfördes i Mänttä ända fram till efterkrigstiden, men framförallt var det en brännande fråga under de första decennierna av 1900-talet. Under denna period var det just ofta storföretagen som stod för både infrastruktur och välfärdsservice i brukssamhällena. Företagen var tvungna att bygga vägar, järnvägar, kraftstationer och fabriks- och lagerbyggnader för att alls kunna påbörja sin verksamhet, eftersom industrin ofta uppstod på landsbygden. Mänttä utgör ett typexempel på dylika finska bruksorter. Innan grundaren Gustaf Adolf Serlachius etablerade sitt träsliperi på orten år 1868, hade befolkningen i området i huvudsak fått sitt uppehälle från jordbruket. Ända fram till andra världskriget var den offentliga sektorns

roll liten och små landsortskommuner hade ofta svaga finanser. Därmed hade det offentliga små möjligheter att bygga ut den service och den infrastruktur som de expanderande företagen snabbt behövde. Det ansågs vanligen inte heller att det var den offentliga sektorns uppgift att ombesörja företagets behov.

Att råda bot på bostadsbristen var vanligtvis den första åtgärd som företag under denna tid måste vidta. Den växande arbetarskaran behövde helt enkelt bo någonstans. Likaså behövde arbetarna få någon form av bashälsovård och grundläggande undervisning, och gradvis etablerades olika serviceformer. Välfärdsprogrammet i Mänttä utsträckte sig småningom till många områden. Genom bolagets försorg byggdes därför – vid sidan av bostäder och fabriker – vägar, järnvägar, brandstation, sjukklirik med "hälsosystem", samt en mödrarådgivningscentral och förlossningsklinik, som senare blev ett mindre sjukhus.⁹⁾

Företaget anställde socialinspektriser och hushållskonseulenter, det etablerade intressekontor samt stödde föreningar och befrämjade olika former av verksamhet som ansågs upplyftande.

GÖSTA SERLACHIUS SOM REPRESENTANT FÖR EN NY GENERATION AV FÖRETAGSLEDARE

I denna artikel kommer Gösta Serlachius att få representera den nya generationen av företagsledare som inträdde i finskt näringsliv under de första decennierna av 1900-talet. Serlachius hade visserligen inte själv gått igenom någon formell högre utbildning, vilket annars började bli kutym bland finska direktörer i storindustrin redan under denna tid, men han intresserade sig för nymodigheter och följde aktivt med utvecklingen inom pappersindustrin. Han åkte på studieresor och läste tidskrifter, rapporter och undersökningar för att hålla sig à jour med utvecklingen. Han rekryterade många goda medarbetare och experter som ofta stannade länge i bolaget. Serlachius var emellertid också en representant för de klassiska brukspatronerna med starka paternalistiska drag i sitt ledarskap. Trots omfattande samhällsengagemang och olika uppdrag, bibehöll han kontrollen av bolaget in i minsta detalj. Det var för honom självklart att han hade

den oinskränkta makten. Han var obönhörlig i sin attityd till arbetare och fackföreningar om de visade radikala tendenser. Detta var i hög grad en följd av arvet från inbördeskriget, men också ett resultat av en ideologisk övertygelse. Samtidigt visade han ett genuint intresse för bolagets egna arbetare och deras välmående, förutsatt att de var flitiga och lojala.¹⁰⁾

Jag har tidigare diskuterat utbyggnaden av fabriksområdet och planerandet av nya produktionsenheter i GAS, samt analyserat bolagets välfärdsprogram, framförallt satsningar på sjuk- och mödravård.¹¹⁾ Dessa processer bildar tillsammans med bostadsfrågan en intressant helhet, där större frågor kring storföretagens roll i industrialiseringen och i skapandet av det moderna Finland avtecknas.

Man bör naturligtvis vara medveten om att de fenomen som diskuteras här inte var unika för Serlachius, eller ens för Finland, utan likartade utvecklingsmönster och -idéer förekom i många andra länder. De finska företagsledarna, liksom förgrundsgestalter på andra områden, inhämtade intryck och nya idéer på studieresor, vid företagsbesök och via böcker och tidskrifter. Idéerna och modellerna omformades och anpassades dock efter de lokala behoven och förutsättningarna. Även Gösta Serlachius hade rest runt i Europa och t.o.m. besökt USA, vilket inte var väldigt vanligt ännu under denna tid. I USA hade han bl.a. stiftat bekantskap med den "tayloriska modellen"¹²⁾ och den s.k. *Safety First*-rörelsen som arbetade för att befrämja säkerheten och arbetarskyddet inom industrin. Han introducerade likartade metoder i Mänttäfabrikerna – exempelvis var arbetarskyddsprogrammet en källa till stolthet inom GAS som man gärna presenterade för allmänheten.¹³⁾

Gösta Serlachius är ett användbart studieobjekt även som en följd av att han lämnat efter sig ett rikt och omfattande arkivmaterial. Han funderade över många frågor gällande företaget och dess ledning, men skrev också mycket om samhället och dess utveckling i stort. Man bör naturligtvis vara källkritisk: det Gösta Serlachius sade och uttryckte motsvarade inte alltid det han gjorde i praktiken. För att studera den konkreta verksamheten behöver man gå till andra källor, men även dylikt material står att finna i bolagets arkiv. Det är naturligtvis problematiskt att studera endast en individ, då möjligheterna till generaliseringar blir begränsade. Å andra sidan genomförde många andra storföretag likartade moderniseringsåtgärder och initierade liknande sociala välfärdsprogram och jag kommer därför att tidvis göra jämförelser med andra bolag. Dessutom kommer jag att utnyttja offentlig statistik, utredningar samt rapporter från bl.a. arbetsgivarorganisationerna.

INDUSTRIALISERING, MODERNITET OCH PROFESSIONALISM

Som nämndes var välfärdsservicen ofta en nödvändighet under tidig industrialisering. Att stå för viss service var emellertid också en central del av företagsledningens paternalistiska strategier, där avsikten var att locka lojala arbetstagare som stannade länge i företaget. Idealmodellen för en god arbetsgivare var att ta hand om sina arbetstagare "från vaggan till graven". Social service, hälsovård och ett bra och förmånligt boende genom arbetsgivarens försorg låg förvisso också i arbetstagarnas intresse då den offentliga sektorns service var svagt utbyggd.

6 Därmed skapades ett ömsesidigt beroende mellan arbetstaggare och arbetsgivare. Detta var faktiskt också ofta målet med en patriarkal strategi.

Bolagsledningen använde ofta välfärdsprojekten i marknadsföringssyfte för att skapa bilden av sig som en modern, upplyst och god arbetsgivare. Exempelvis presenterades Serlachiusbolagets mödra- och förlossningsvård upprepade gånger i tidskrifter som något mycket framstegsvänligt. I ett annat stort finskt pappersföretag, Kymmene Ab, publicerade man år 1932 en hel bok om sin välfärdsservice och dess historia.¹⁴⁾

Mänttäfabrikerna på 1930-talet. Fabriksområdet expanderade snabbt under denna tid. Gösta Serlachius stiftelse. Serlachiusmuseernas bildarkiv. Mänttä.

Det fanns emellertid även större politiska och samhälleliga orsaker som gjorde att välfärdsarbetet blev viktigt i storföretagen. Efter det blodiga och uppslitande inbördeskriget 1918 uppstod det både i samhället och i företagen ett behov att försöka överbrygga de samhälleliga klyftorna. Inom storindustrin ville man bevara samhällsfreden och få produktionen att pågå utan avbrott. Under det röda upproret hade flera företagsledare fått sätta livet till, samtidigt som industriproduktionen i praktiken avstannat under de fyra månader då inbördeskriget varade. Bland många arbetsgivare var dessutom rädslan för socialism djupt rotad.

Välfärdsinitiativ skulle alltså avvärja revolutionära tendenser. De flesta företagsledare ansåg emellertid att de skulle vara lokalt förankrade och basera sig på personliga relationer mellan arbetsgivaren och den individuella arbetstagaren. Detta skulle på ett naturligt sätt minska spänningarna och motverka facklig organisering. Såsom Gösta Serlachius uttryckte det år 1928 i en intervju för en branschtidskrift:

"I intet av alla dessa arbeten [välfärdsarbetet, min anm.] är det fråga om välgörenhet, fastmera om samarbete, utveckling och fördelning av arbetets frukter. - - - Den ärade redaktionen frågar mig om jag anser att arbetsfred kan tryggas genom arbetsgivares och arbetares samarbete. ... Om också det är givet att det allmänna välståndet och andra faktorer, som bero varken av arbetare eller arbetsgivare, medverkat till detta lyckliga resultat, är det min övertygelse, att man på dessa vägar överallt och alltid skall ha möjligheter komma till arbetsfred och mänskligt tillfredställande arbetarförhållanden."¹⁵⁾

Utveckling var emellertid också en följd av att en ny syn på företagsledarnas roll började slå igenom. Under de första decennierna av 1900-talet uppstod mera systematiska modeller och teorier kring företagsledning och organisation. Mest kända är naturligtvis F. W. Taylors tankar om vetenskaplig företagsledning, där ledorden var rationalisering och effektivisering, men han var inte den enda som lyfte fram exempelvis rationaliseringsfrågor.¹⁶⁾ Den snabba industriella utvecklingen hade gjort att det fanns ett behov av att systematiskt fundera på ledarskapsfrågor och även på företagets och företagsledarnas roll i det föränderliga samhället. Företagen och deras ledare utövade ju ett allt större inflytande i det moderna samhället.¹⁷⁾ De nya idéerna var även ett resultat av framväxten av vissa starka professioner. Tron på att man med hjälp av vetenskapligt angreppssätt, planering och professionalism kunde befrämja teknologiska och industriella framsteg ökade. Även samhälls- och ledarskapsproblem kunde lösas genom att gå systematiskt tillväga och tillämpa ett professionellt förhållningssätt till problemen. En av de inflytelserika professionerna var ingenjörerna, som ju framförallt behärskade den teknologiska utvecklingen och de förändrade produktionsmetoderna, men även på andra områden kom experterna att få

ett stort inflytande. Bl.a. psykologin och andra beteendevetenskaper hade stort inflytande på nya synsätt på hur man skulle handskas med ledarskapsproblem i organisationen. Arkitekterna var likaså en profession på frammarsch och de tog just frågan om boendet och bostadspolitikerna till sitt område. Deras roll i industribyggandet ökade likaså. Detta blev tydligt under mellankrigstiden även i Finland (se vidare nedan).

Även på företagsnivå syntes de nya trenderna. En modern företagsledare fokuserade på sitt värv, använde sig av den nyaste kunskapen och engagerade de bästa experter som fanns att tillgå.¹⁸⁾ Produktiviteten ökade också snabbt inom den finska fabriksindustrin, samtidigt som produktionen växte och förädlingsgraden steg.

Som nämnt expanderade produktionen kraftigt även i GAS under denna tid och nya produktsortiment togs i bruk. Expansionen och diversifieringen ledde till att fabriker kontinuerligt behövde förnyas och utvidgas. Ur material som berör planeringsarbetet inför nybyggnadsprojekt, kan man avläsa hur bolagsledningen såg på företagets framtid, vilka produktsortiment man skulle satsa på, hur marknaderna ansågs utveckla sig i framtiden och vilken teknik man skulle ta i bruk. Detta var naturligtvis grunden för hela planeringsarbetet. Men även andra frågor, exempelvis hur avdelningarna skulle ligga i förhållande till varandra och fabrikerens placering i topografin, var viktiga frågor. Onödigt "trampande" skulle undvikas och flödet i produktionen skulle vara så ändamålsenligt och smidigt som möjligt. Industriarkitektur var ett expanderande område och Serlachius engagerade flera av tidens främsta arkitekter för att utföra arbetet. En god arbetsmiljö uppmärksammades också. Hygien, ljus och lämplig temperatur blev centrala frågor. Satsningar på att förbättra arbetsmiljön uppfattades som utmärkande för en upplyst och modern arbetsgivare, men i en god arbetsmiljö skulle dessutom produktiviteten öka.¹⁹⁾

Även välfärdsprogrammen blev en del av det produktivitetshöjande arbetet. Friska, mätta och kunniga arbetare var eftersträvan svårt ur ekonomisk synvinkel. Det gäller speciellt säkerhetsarbetet. Att minska antalet olycksfall var inte bara humant, utan gagnade bolaget även ekonomiskt. Bl.a. Pauli Kettunen har påvisat hur just säkerhetsarbete i GAS stod i nära samband med rationaliserings- och effektiviseringsarbetet i bolaget.²⁰⁾

Denna utveckling påverkade företagsledningarnas självbild. Genom att introducera den nyaste tekniken och de bästa produktionsmetoderna, genom att skapa arbete och välstånd för sin anställda samt genom att introducera nya produkter och bidra till ekonomisk tillväxt blev de en av de kraftigaste drivkrafterna i byggandet av det moderna samhället. Många ville därmed också se sig själva som formerare av det moderna samhället.

INDUSTRIARBETARNAS BOSTADSSITUATION SOM SOCIALT PROBLEM

Som nämnt var bristen på bostäder en av de första och viktigaste faktorer som arbetsgivarna på landsbygden måste ta itu med. Ofta uppfördes snabbt bostäder av mycket låg kvalitet. Dessa åtgärder ska naturligtvis inte heller ses som ett tecken på modernitet, utan var helt enkelt en nödvändighet för att alls kunna rekrytera arbetstagare. I Mänttä kunde grundaren G.A. Serlachius visserligen utnyttja en del bostäder som redan fanns på orten, men bostadsbeståndet var knapphändigt och G.A. var liksom många av hans kolleger tvungen att snabbt uppföra ett stort antal bostäder. Dessa hyreskaserner var enkelt utrustade, ofta utan brädfodring, och trångboddheten var stor. Problemen förvärrades igen efter en brand i slutet av 1880-talet då en stor del av fabriksbyggnaderna och bostadsbeståndet brann ner.

Liksom i Mänttä rådde kontinuerlig bostadsbrist på de flesta industriorterna vid sekelskiftet. Arbetarfamiljernas och de obesuttnas osunda och undermåliga boendemiljö var ett problem som allt mer började uppmärksammas och ett antal undersökningar genomfördes.²¹⁾ Även en kommitté tillsattes. Av undersökningarna framgick det att de flesta arbetarfamiljer bodde i enrumslägenheter i hyreslängor – eller ”kasärner”, som de också kallades. Bostädernas standard var i regel mycket låg, speciellt med tanke på det kalla klimatet. Hyreslängorna bestod i huvudsak av enkla träbyggnader utan brädfodring. En stor del av bostäderna saknade dessutom farstu och hade endast en enkel ytterdörr, vilket förorsakade iskallt genomdrag varje gång dörren öppnades. De flesta bostäderna hade heller inget eget kök, utan det fanns endast en spis i rummet (”rum med håll”). I en

publikation över industrins socialpolitiska verksamhet som utgavs genom arbetsgivarorganisationens försorg på 1940-talet, framhöll Ilkka Laurila (som vid denna tid var socialchef i GAS, se vidare nedan) att det utgjorde en mycket viktig förbättring när arbetarbostäderna fick ordentliga kök som var avskilda från bostadens övriga rum. Ett riktigt och välutrustat kök innebar att husmodern kunde tillreda god och näringsriktig mat.²²⁾

Boendefrågan blev dock speciellt framträdande efter inbördeskriget.²³⁾ Höjandet av boendestandarden blev då en av de viktigaste socialpolitiska frågorna.²⁴⁾ Få saker ansågs mer fördärvande för hälsan än en dålig hemmiljö. Dessutom ansåg beslutsfattarna att höjandet av de fattigaste gruppernas bostadssituation var en viktig åtgärd för att säkra samhällsfreden. Arkitektkrået intresserade sig också allt mer för boendefrågan och utvecklade visioner om ett bättre boende. Frågan behandlades på deras professionella sammankomster och i yrkestidskrifter.²⁵⁾ Att planera bostäder för den växande arbetarbefolkningen blev en uppgift som ansågs viktig, trots att det kanske inte sågs som lika glamoröst som att rita villor för de välbeställda befolkningsgrupperna, planera moderna våningshus i de växande storstädernas eller utforma offentliga byggnader.

Även arbetsgivarorganisationerna dryftade bostadsfrågan. Arbetsgivarna var medvetna om att inte bara den ständiga bostadsbristen och trångboddheten utan även kalla, fuktiga och dragiga hem påverkade hälsan negativt. Exempelvis förvärrade bostadsländet ett av tidens största gissel, nämligen tuberkulosen. Samtidigt sågs det ofta som en källa till moraliskt förfall. Detta hade sociala och, i värsta fall, politiska konsekvenser. Man insåg att en god uppväxtmiljö var viktig för att fostra följande generationer av pålitliga och lojala arbetstagare. Arbetsgivarna insåg emellertid också att den svaga boendemiljön påverkade arbetarnas produktivitet negativt. Det lokala behovet av duktig och stabil arbetskraft gick alltså hand i hand med önskan om att fostra välmående och ansvarstagande medborgare.

Förebilder fann de reformvänliga i utlandet. De viktigaste referenserna fanns i Sverige, där bostadsfrågorna var mycket aktuella, inte minst som en följd av de diskussioner som Ludvig ”Lubbe” Nordströms bok om Lort-Sverige hade åstadkommit,

men även sociala tänkare såsom paret Myrdal lyfte fram bostadsfrågan. Bostadsfrågan var – både symboliskt och konkret – en viktig hörnsten i folkhemsbygget och ett sätt att motverka sjunkande födslotal.²⁶⁾ Även andra länder (och företag) stod modell. Den högsta ledningen i Serlachiusbolaget stiftade bl.a. bekanskap med det franska företaget Société Michelins elaborerade välfärdsprogram, vilket utmärkte sig speciellt för ett omfattande barn- och mödravårdsprogram, men ledningen satte också på hälsosamma arbetarbostäder av hög kvalitet.²⁷⁾ I Frankrike blev protantismen en stark rörelse redan i början av 1900-talet p.g.a. sjunkande födslotal och Michelinbolaget engagerade sig i denna rörelse. Man ville höja nativiteten och befrämja uppväxten av friska, dugliga barn för det industriella samhällets och för försvarets behov.²⁸⁾ I Finland sjönk visserligen inte födslotalen, men den sociala misären var som nämnt stor. De arbetsgivare som ville framstå som framsynta vannlade sig därför om att planera bättre bostäder och målmedvetet höja boendestandarden på orten. Många företagsledare, bl.a. Gösta Serlachius, engagerade därför framstående arkitekter för att planera bostäder och bostadsområden för sina anställda.

Även i Finland inspirerades både arkitekter och arbetsgivare av egnahemsrörelsen. Som en följd av den sena industrialiseringen, i kombination med industrins landsortsprägel, fanns det en både fysisk och mental närhet till naturen och det agrara samhället. Ett eget hem med trädgårdstäppa och odlingar sågs överlag som en bra boendemiljö, men invånarna fick dessutom hälsosam utevistelse och sysselsatte sig med nyttiga göromål då de tog hand om hus och trädgård. De bidrog själv till sin närmiljö och kunde känna sig delaktiga i samhället. Därmed skulle också deras benägenhet att ifrågasätta det rådande samhällsskicket minska. Egnahemsrörelsen blev en viktig del av det borgerligt-agrara ideal som dominerade samhällsbygget under mellankrigstiden.

Boendestandarden steg överlag i Finland under självständighetens första årtionden och bostadsbyggandet var omfattande speciellt på 1920-talet. Trots det framgick det av en större bostadsräkning som genomfördes i slutet av 1930-talet, att en stor del av arbetarbefolkningen ännu hade en undermålig boendestandard. Många bodde i bostäder som var både kalla och fuk-

tiga och en stor andel saknade moderna bekvämligheter. Andelen riktigt undermåliga bostäder hade visserligen sjunkit i de största städerna, framförallt Helsingfors och Åbo, men längre norrut var bostadsstandarden även i städerna bekymmersam. Inne i landet var så mycket som en fjärdedel av de minsta bostäderna i mycket dåligt skick (kalla, fuktiga och dragiga). Kemi, en stad i norra Finland med industriell prägel, bedömdes ha den sämsta boendestandarden bland de städer som ingick i undersökningen. Cirka 30 procent av enrumslägenheterna i Kemi bedömdes som direkt otjänliga.²⁹⁾ Även om byggandet tagit fart på 1920-talet, hade takten inte hållit jämna steg med den snabba samhällsomvandlingen och de stora flyttrörelser som industrialiseringen hade medfört. Dessutom slog 1930-talets ekonomiska kris hårt just mot byggsektorn.³⁰⁾ 1920-talets byggboom följdes av en kraftig nedgång i byggandet.

Skillnaderna i boendestandard mellan landsort och städer var också betydande. I städerna var bostäderna ofta av högre kvalitet och bättre utrustade än bostäderna på landsbygden. Å andra sidan kunde familjer på landsorten ha något större utrymme till sitt förfogande än familjer som bodde i städerna.

Arbetsgivarorganisationen Arbetsgivarna i Finlands Centralförbund (AFC), som i huvudsak representerade storföretag i tillverkningsindustrin, började efter andra världskriget utföra sina egna utredningar om den sociala situationen i medlemsföretagen. Dessa undersökningar berättar även rätt mycket om utvecklingen som ägde rum under mellankrigstiden.³¹⁾ Också ur dessa undersökningar framgår det att arbetarbefolkningens boendestandard var mycket svag under denna tid. Både bostadsräkningarna och arbetsgivarnas undersökningar påvisade dock att de arbetare som bodde i bostäder som hade upplåtits på arbetsgivarens försorg hade en något bättre boendestandard än de arbetare som hyrde på fria marknaden. De hade också en något lägre hyresnivå, samtidigt som t.ex. belysning och ved ofta ingick som en naturaförmån. Arbetsgivarnas hyresbostäder var dessutom något bättre utrustade (rinnande vatten, uppvärmning, kvalitet i byggandet) än bostäderna på fria marknaden. Trångboddheten var emellertid nästan lika stor, oberoende av om man bodde i arbetsgivarens hyresbostäder eller hyrde på fria mark-

Arbetarbostäder i byggnaden Plevna. Namnet refererar till den bulgariska stad med samma namn, som blev känd som en följd av svåra strider som förliggick där 1877. Byggnaden färdigställdes under G.A. Serlachius tid. Bilden är tagen år 1927. Gösta Serlachius stiftelse. Serlachiusmuseernas bildarkiv. Mänttä.

10 naden.³²⁾ De arbetare som bodde i egnahemshus där tomten upplåtits av arbetsgivaren hade dock större bostadsyta till sitt förfogande. Även standarden var högre i dessa byggnader.

Att erhålla hyresbostad via arbetsgivaren var framförallt ett bruksortsfenomen. I storstäderna var andelen som bodde i arbetsgivarnas hyresbostäder låg; cirka 5 procent av de undersökta hushållen i Helsingfors bodde i bostäder upplåtna av arbetsgivaren. I industristaden Tammerfors var andelen något högre, 13 procent, och i Kemi bodde nästan en tredjedel av hushållen i hyresbostäder som upplåtits av arbetsgivarna.³³⁾ Kemi var en liten stad och knappast jämförbar med storstäder som Helsingfors eller Tammerfors.

AFCs undersökningar påvisar att det framförallt var skogsindustrin som upplät bostäder för sina arbetare, vilket var en naturlig följd av dess placering på landsorten. Enligt Leo Paukkunens undersökning ägde skogsindustrin efter andra världskriget cirka hälften (47 procent) av industrins bostadsbestånd (beräknat efter antal rum).³⁴⁾ Även textilindustrin hade ett relativt stort utbud av bostäder för sina arbetare, bl.a. som en följd av att antalet ogifta och kvinnliga arbetare var stort. Metallindustrins satsningar på arbetarbostäder ökade dock snabbt efter kriget. Även stadsindustrierna var tvungna att satsa på att skaffa fram bostäder i efterkrigstidens Finland, då boendebristen var skriande. Metallindustrin expanderade dessutom snabbt efter kriget som en följd av krigsskadeståndsleveranserna till Sovjetunionen.

Företagens satsningar på egnahemsverksamhet ökade snabbt under decennierna före och just efter kriget.³⁵⁾ Även här var skogsindustrin ledande. Enligt en av AFCs undersökningar från 1940-talet bodde cirka en tredjedel av arbetarna inom skogsindustrin i fabriken hyresbostäder, en tredjedel i egnahem (vanligen byggda med någon form av stöd av arbetsgivaren) och en tredjedel i hyresbostäder som de hyrt på fria marknaden.³⁶⁾

Ur undersökningarna framgår det också att bostadsinvesteringarna var den mest resurskrävande välfärdsinvesteringen i företagen.³⁷⁾ Detta betonar också ofta i historiker över enskilda företag och i företagens egna berättelser om välfärdsverksamheten.³⁸⁾ Trots de stora satsningarna det fortfor trångboddhet och svag boendestandard att vara ett problem bland arbetarbefolkning även under efterkrigstiden.³⁹⁾

ARBETARBOSTÄDER I GAS UNDER GÖSTA SERLACHIUS TID

Som nämnt var arbetarbostäder i regel en nödvändig investering för många företag under industrialiseringens första fas. Så även i Mänttä. När Gustaf Adolf Serlachius etablerade sitt första träsliperi byggdes omedelbart det första arbetarbostadsbeståndet. Efter den förödande branden och omfattande delar av byggnadsbeståndet förstördes då vidtog en intensiv byggnadsperiod för att ersätta det som brunnit ner. I GAS var boendefrågan dock ett återkommande problem. Eftersom bolagets produktion och antalet arbetare hade vuxit snabbt var trångboddheten fortlöpande ett stort problem. I början uppfördes främst flerfamiljshus av enklare modell, framförallt just hyreslängor.

En del tvåvåningshus med färre bostäder per byggnad uppfördes också under Gustaf Adolfs tid, bl.a. två hus som benämndes Plevna och Karssi. Redan under G.A. Serlachius tid försökte bolagsledningen också uppmuntra arbetarna till att bygga eget, men det var framförallt arbetsledare som hade ekonomiska möjligheter till detta. Kontrollen av de anställda som ansökte om tillstånd att få bygga ett eget hem var dessutom ytterst hård och direktiven gällande vad som fick byggas var mycket stränga.⁴⁰⁾ G.A. Serlachius avled år 1901 och då hade bolaget sammanlagt 212 bostäder och i dessa bodde det i medeltal 2,6 personer per rum.⁴¹⁾

Antalet bostäder växte kontinuerligt efter att Gösta Serlachius övertagit ledningen. På 1910-talet uppfördes ett antal flerfamiljshus i två våningar. Dessa hus, som i folkmun kallades för kaffekvarnarna, bestod av åtta enrumslägenheter, utan separat kök. Ända fram till 1920-talet bestod i praktiken alla arbetarbostäder i Mänttä av flerfamiljshus i trä utan brädfodring, utan ordentligt kök och utan moderna bekvämligheter. Det flesta bostäderna var enrumslägenheter. År 1920 ägde bolaget 37 hyreskaserner, med sammanlagt 220 bostäder. Antalet rum var 324. Det bedömdes att bolaget hade en relativt svag boendestandard ända fram till 1920-talet och att den var bland de sämsta i regionen. Enligt Mauri Mönkkönen, som skrivit ortens och nejdens historia, var förhållandena i Mänttä emellertid inte särskilt dåliga i jämförelse med situationen i bruksorter i östra eller norra Finland.⁴²⁾

De s.k. kaffekvarnarna som uppfördes på 1910-talet. Dessa flerfamiljshus i två våningar innebar en viss förbättring i boendestandarden i jämförelse med de hyreskaserner som byggdes på 1800-talet. Gösta Serlachius stiftelse. Serlachiusmuseernas bildarkiv. Mänttä.

Bolaget uppförde även tjänstemannabostäder. Tjänstemännens bostäder var både större och av bättre kvalitet än arbetarbostäderna. Gösta Serlachius anlätade två av sina favoritarkitekter, Verner Thomé och W.G. Palmqvist, för dessa uppdrag.⁴³⁾ De anställdas bostäder förlades områdesvis och stratifierades tydligt enligt samhällsklasserna.⁴⁴⁾ Tjänstemannavillorna låg i närheten av fabrikerna, eftersom framförallt ingenjörerna snabbt skulle kunna ta sig till fabrikerna om problem uppstod. Ett flertal av dessa villor finns ännu bevarade.⁴⁵⁾ Arbetarområdena låg avskilt och något längre bort, men ändå så att det skulle vara lätt att ta sig till arbetet till fots.

Under mellankrigstiden började ledningen i GAS aktivt satsa på att förbättra arbetarnas bostadssituation. En viktig målsättning var att komma bort från de s.k. hyreskasernerna från 1800-talet. I stället började man planera arbetarbostäder för 1–4 familjer. En bra bostad för en familj skulle bestå av ett eller två rum och ett separat kök och bostäderna skulle planeras noggrant för att uppnå ett bra boende. Framförallt rummets fördelning och kökets placering och utrustning var viktiga frågor, men även förvarings- och tvättmöjligheter skulle planeras så att man nådde oklanderliga och hygieniska lösningar som befrämjade familjens boendekomfort.⁴⁶⁾ Gösta Serlachius engagerade i mitten av 1920-talet arkitekt Palmqvist för att rita modellhus både för lägre tjänstemän och för arbetare. För arbetarna planerade han tvåvåningshus med två lägenheter i varje hus. Bostäderna bestod av ett rum och kök på nedre våningen och ett sovrum på övervåningen.

En likartad utveckling ägde rum i bl.a. Kymmenebolaget, där man under mellankrigstiden uteslutande uppförde tvårumslägenheter, de flesta i tvåfamiljshus. Även i Kymmene betonade man att de hyreskaserner som fanns kvar från 1800-talet var "ofördelaktiga" med tanke på hemtrevnad. Några enfamiljshus byggdes, men som Julius Polin konstaterade i historiken över den sociala verksamheten blev dessa avsevärt dyrare.⁴⁷⁾

Även om standarden steg i GAS, var bostadssituationen problematisk ännu på 1920-talet. I en rapport, som Serlachius välfärdinspektrissisko Ania och hennes kollega Eva Sommersalo utarbetade under en studieresa till olika pappersbruk i Finland, framgår det att arbetarna i GAS ännu bodde i bostäder vars

standard var rätt bristfällig i jämförelse med andra pappersbruk. Vissa bolag, som Enso och Kaukas, fick beröm för sina målmedvetna satsningar på boendet. Ania och Sommersalo konstaterade emellertid att GAS hade genomfört vissa förbättringar under de senaste åren och att bolaget hade ambitiösa planer för att höja boendestandarden ytterligare. Dessutom betonade de att bostadssituationen i många företag var direkt undermålig.⁴⁸⁾ Situationen i GAS var därmed jämförelsevis acceptabel. Inspektiserna framhöll dessutom att GAS arbetade med säkerhetsfrågor och bolagets hälso- och mödravård var föredömligt. I GAS förtgick arbetet för att höja bostadsstandardens dessutom under mellankrigstiden. På 1930-talet byggde man exempelvis envåningshus med 2–6 bostäder där varje bostad hade egen ingång. Samlevnaden mellan familjerna i flerfamiljshus hade nämligen inte alltid varit lätt.⁴⁹⁾ Samtidigt revs de undermåliga bostäderna. Enligt GAS byggmästare H. Mäklin fanns det år 1935 endast fyra s.k. kaserner kvar. Sammanlagt ägde bolaget vid denna tid 45 hus. I varje hus bodde 1–8 familjer.⁵⁰⁾

Under mellankrigstiden började bolagsledningen dessutom mera aktivt arbeta för att bereda arbetarna möjligheter att bo i enfamiljs- eller parhus. Trädgårdsstaden som ideal hade nått Serlachiusbolaget redan långt tidigare, men egnahemsbyggandet hade som konstaterats inte slagit igenom i Mänttä.⁵¹⁾ Bolagsledningen började nu studera modellhus för arbetare som byggts i andra företag och i andra länder. Bl.a. fick man inspiration från Société Michelin, som hade utvecklat modeller för förmånliga arbetarbostäder, "habitations à bon marché", i form av radhus, parhus eller enfamiljshus. Bostäderna var speciellt avsedda för stora familjer med många barn. Syftet var ju som nämnt att uppmuntra familjerna att skaffa många barn. De största bostäderna kunde bestå av 5 eller 6 rum vilka var avsedda för riktigt stora familjer.⁵²⁾ Så stora bostäder byggdes överhuvudtaget inte för arbetarna i Finland. I GAS planerades under denna tid huvudsakligen hus som bestod av ett rum plus kök i bottenvåningen och ett eller två sovrum i övervåningen. Detta förefaller att ha varit rätt normalt för de finska förhållandena under denna tid. Enligt Paukkunens undersökning bestod företagens arbetarbostäder år 1938 i medeltal av 2,17 rum.⁵³⁾ Även i Michelinbolaget

De tvåfamiljshus för arbetare som W. G. Palmqvist ritade på 1920-talet. Palmqvist var en av Finlands främsta arkitekter och anlätades ofta av Gösta Serlachius för olika uppdrag. Gösta Serlachius stiftelse. Serlachiusmuseernas bildarkiv. Mänttä.

utgjorde de riktigt stora bostäderna en liten del av bostadsbeståndet. Enligt rapporten, som Serlachius hade tillgång till, ägde Michelinbolaget 31 hus med fem rum och sex hus med sex rum. Det största antalet bostäder hade dock tre eller fyra rum, vilket ju var avsevärt större än de finska arbetarbostäderna.⁵⁴⁾

Av de diskussioner som man förde i GAS ledning framgår det att man funderade mycket på hur olika rum skulle placeras. Det skulle vara rationellt och välgenomtänkt, samtidigt som onödiga steg skulle undvikas.⁵⁵⁾ Det modernistiska idealet om effektivitet i planläggning slog även igenom i bostadsbyggandet.

Egnahemsbygget befrämjades aktivt på 1930-talet. Bolaget upplät tomtmark som arbetarna kunde ansöka om och de kunde beviljas förmånliga bygglån via intressekontoret. Dessutom bidrog företaget med förmedling av byggmaterial, ritningar på modellhus samt behövlig expertis i olika skeden av byggnadsprocessen. Man utförde dock omfattande tillförlitlighetsundersökningar innan lån eller tomtmark beviljades. Tillförlitlighet och oförvitligt leverne var viktiga kriterier. Efterfrågan på bolagets tomter var dock alltid större än utbudet, så det fanns alltid flitiga och dugliga arbetarfamiljer som man kunde belöna med en dylik förmån. I slutet av 1930-talet började GAS dessutom själv tillverka typhus i en av sina fabriker Kolho. Dessa modellhus uppläts även åt företagets egna anställda. Efter kriget, då bostadsbristen var som mest akut, expanderade produktionen av typhus snabbt.⁵⁶⁾

Egnahemsrörelsen och dess ideal passade många finska industriägares uppfattning om hur man bäst kunde befrämja den finska samhällsutvecklingen. Bostadsfrågan, och framförallt egnahemsverksamheten, var speciellt ideologiskt motiverad i GAS. Egnahemshus med egen täppa skulle göra arbetarna stabila och knyta dem till orten och till företaget. Om de dessutom hade lån via bolaget knöts de ännu starkare till arbetsgivaren. Att uppmuntra till egnahemsbyggen utgjorde ett konkret exempel på arbetsgivarens patriarkala strategi för att etablera långvariga relationer med lojala arbetstagare. Att bygga sitt eget hem ansågs dessutom karaktärsdanande, eftersom det stimulerade den egna initiativförmågan. Egnahemshus utgjorde också en hälsosam boendemiljö för den unga generationen att växa upp i. Såsom bolagsledningen uttryckte det:

”Det viktigaste föremålet för all socialvård är alltid barnen och ungdomen. Av dem utvecklar sig ju ett nytt släktled med sina dygder och laster. Folket är ju sådant som dess ungdom är. För barnets livliga, alltid svällande verksamhetslust må man finna lämplig sysselsättning, ty det är i 'lättjan, där lastens frön gro'.”⁵⁷⁾

En av Sisko Anias viktigaste uppgifter var att övervaka boendet och föreslå behövliga förbättringar. Dessutom skulle hon befrämja ”konsten att bo” bland arbetarna. År 1928 reste hon på en studieresa på uppdrag av bolaget för att studera socialkonsulenters arbete i svenska företag.⁵⁸⁾ I Mänttä fanns en Martha-förening som GAS ledning samarbetade med, men bolaget anställde också egna hemsystrar och hushållskonsulenter som skulle undervisa och bistå husmödrarna att hålla sina hem varma, rena och trivsamma. Köket hade likaså en central roll i bostaden. Bra näring, hygien och rätta värderingar trivdes under samma tak.

Ilkka Laurila, som efterträdde Ania i slutet av 1930-talet som socialchef, uttryckte hemmets betydelse för att skapa bättre arbetslag och avstyra sociala problem på ett mycket ohöjlt sätt:

”Det är ju välkänt, hur ett ordnat och illa skött hushåll kan leda familjens ekonomiska situation i fördärvet och kan ödelägga familjemedlemmarnas hälsa. Illa skötta hushållsgöromål gör även en bra bostad ohemtrevlig och ovårdad. [*imin översättning*]”⁵⁹⁾

Dessutom kompletterade ett bra boende naturligtvis det övriga välfärdsarbetet, framförallt mödra- och barnvården.

Gösta Serlachius framhöll emellertid att boendet också spelade en viktig roll i befrämjandet av säkerheten och produktivtetsarbetet. I ett föredrag kring just säkerhetsarbetet på fabriken konstaterade bolagsledningen:

”Men för att uppnå detta [*tryggt arbete*] fordras det, utom lämpliga arbetslokaler och väl skyddade maskiner, också välstånd utom arbetet, det fordras tillräckligt rymliga och trivsamma bostäder, där både själen och kroppen får vila och utveckla sig”.⁶⁰⁾

Boendet och egnahemsverksamheten var emellertid inte bara en del av det patriarkala idealet på lokal nivå. Som ovan diskuterats ansågs höjd boendestandard av många som en viktig del av att bygga det nya Finland genom att – rent konkret – fostra en ny generation av starka, friska och dugliga medborgare. Dessutom skulle det ju minska grogrunden för missnöje och revolutio-

14 nära tendenser. I den nyvunna självständigheten var inplanteringen av hög arbetsmoral och fosterländska värderingar av ytterst stor vikt. Denna syn anammades av Gösta Serlachius till fullo. Han – och hans gelikar – insåg dock att man behövde arbeta för att utjämna de slitningar som fanns mellan olika samhällsgrupper, men det skulle framförallt ske på det lokala planet och mellan arbetsgivaren och den enskilda arbetstagaren. Under mellankrigstiden motsatte sig arbetsgivarna kollektiva förhandlingar, men via välfärdsreformer och ett positivt synsätt gentemot den enskilda arbetaren ansåg man att man kunde etablera en personlig och ömsesidig relation som i slutändan kunde överbrygga klyftor och dämpa motsättningar.

I den presentation år 1928 som citerades tidigare, diskuterade Serlachius ingående hur arbetsgivarnas och arbetstagarnas förhållande förändrats under det gångna decenniet. Det framgår av presentationen att han hade visioner om hur man kunde befrämja ömsesidigheten och på lokalplanet göra gemensamma ansträngningar för det allmänna bästa. Han konstaterade bl.a. att den snabba industrialiseringen lett till stora förändringar i relationen mellan arbetstagare och arbetsgivare, men att förhållandet samtidigt blivit klarare. Han framhöll båda parter stora betydelse för det industriella framåtskridandet och betonade att arbetarnas roll som tänkande individer hade ökat som en följd av industriella framsteg. Därför kunde man anförtro dem allt större ansvar. Arbetsgivarens uppgift var att försöka höja lönerna så mycket som utvecklingen medgav samt förbättra bostads- och andra sociala förhållanden. Arbetarnas uppgift vara å andra sidan att visa flit, uthållighet, vakenhet, intresse och "intelligens". Hans, åtminstone utåt sett, positiva syn på arbetarnas utvecklingspotential, kombinerades emellertid med ett tydligt budskap om att han ogillade alla tankar på facklig och annan organiserad samverkan bland arbetarna. Arbetare och arbetsgivare skulle sträva till förbättringar tillsammans, i ömsesidigt samförstånd, inte genom konfrontation eller någon form av kollektiv intresseformulering.

"Varje försök att splittra de båda parternas intressen, bromsa arbete för att bereda bröd åt flera munnar, pressa upp lönerna genom strejk o. dyl. är på förhand dömt att misslyckas."⁶¹⁾

Allt ansvar låg dock inte på arbetarna. Gösta Serlachius ansåg att det var ett problem att inte alla arbetsgivare förstod det inbördes beroendet som fanns mellan arbetstagare och arbetsgivare och det ansvar arbetsgivarna själva hade för att upprätthålla ömsesidigheten. Det fanns ingen ursäkt härvidlag, eftersom alla kunde ta del av tankarna i den uppsjö av engelsk och amerikansk litteratur som hade publicerades under denna tid.

I den paternalistiska andan fanns ofta en genuin omsorg om de "egna" arbetarnas väl och ve. Det syns också i bostadsdiskussionerna. I mitten av 1930-talet framhöll Gösta Serlachius att standarden i vissa av företagets arbetarbostäder var så bristfällig att deras avlägsnande var önskvärt.⁶²⁾ I ett annat sammanhang diskuterade bolagsledningen i GAS en utredning från 1939 som hade genomförts av statens bostadskommitté. I utredningen framlades förslag på modellbostäder för arbetare, vilka hade planerats av arkitekt Aarne Ervi. GAS chefsingenjör Warner Silfversparre hade på uppdrag av Gösta Serlachius grundligt studerat dessa förslag och i sin rapport konstaterade han att de var undermåliga på många punkter. Framförallt var de för trånga ("förkrympta"), men också kvaliteten på byggandet var i det närmaste undermålig. Enligt Silfversparre skulle husen inte bli långvariga. Silfversparre påpekade visserligen att en annan arkitekt hade inkommit med ett något bättre förslag än Ervis, men även detta hade vissa påtagliga brister, speciellt i fråga om planeringen av kök och "vestibul". Köket var alldeles för litet. I arbetarbostäder måste köket vara tillräckligt stort, framhöll Silfversparre, eftersom

"husmodern tillbringar där en stor del av sin dag och skall ... då ha fri luft omkring sig och kunna övervaka barnen. När mannen kommer hem för mat skall han kunna få mat i köket så att onödigt spring undvikes."⁶³⁾

Enligt Silfversparre var det tydligt att stadsarkitekter och stadsplanerare överhuvudtaget inte förstod landsbygdens och industrins behov. Serlachius och hans tjänstemän var inte ensamma om att vara missnöjda med de offentliga satsningarna på arbetarbostäder. Ilkka Laurila framhöll att många av industrins ledande personer under mellankrigstiden hade börjat bekymra sig allt mer för den offentliga sektorns anspråkslösa satsningar på att för-

bättre boendestandarden. Detta medförde att man från företagets sida lade ner allt mer resurser på både fler och bättre bostäder för sina arbetare.⁶⁴⁾

DE FÖRSTA VÅNINGSHUSEN

Funktionalismen gjorde sitt inbrott i arkitekturen på 1920- och 1930-talen, och den gjorde även intåg i arkitekturen i GAS via de ledande arkitekter som Gösta Serlachius ofta engagerade för viktiga nybyggnadsprojekt.

Enligt konstretaren Ulla Salmela kom modernismen och funktionalismen inom arkitekturen att betyda en demokratisering av bostadsbeståndet. Många arkitekter ville avsiktligt minska den mest iögonfallande stratifieringen i samhället, baserad på inkomst- och klasskillnader, när man planerade de nya moderna bostadsområden.⁶⁵⁾ I GAS ledning förefaller dock inte ha funnits en tanke på att utjämna skillnaderna mellan samhällsklasserna, åtminstone inte om man betraktar boendet. Bostadsområdena var fortsättningsvis grupperade enligt arbetstagargrupp, med tjänstemannabostäder för sig och arbetarbostäder för sig och skillnaderna i storlek och utformning mellan tjänstemännens och arbetarnas bostäder mycket stora. Även om arbetarbostäderna växte under tidsperioden hade tjänstemännen ännu nästan dubbelt så stor yta per person (46,7 kvadratmeter per person) som arbetar-

familjerna (24,8 kvadratmeter per person).⁶⁶⁾ I arbetarbostadsbeståndet fortfor man att bygga enligt de mera traditionella lösningarna och befrämja egnahemsboendet.

Modernismen och funktionalismen var för Gösta Serlachius framförallt en fråga om estetiska värden och kom till uttryck i det symboliskt viktiga huvudkontoret och de viktigaste industribyggnaderna. Dessa användes i marknadsföringssyfte för att visa att man representerade något av en förtrupp, inte bara teknologiskt utan även i samhällsbygget. Gösta Serlachius lät dock planera och uppföra ett modernistiskt inspirerat flervåningshus, benämnt *Pilvlinna* – på svenska Luftsloppet – som var avsett för bostäder för lägre tjänstemän. Tanken att börja bygga flervåningshus med arbetarbostäder kom dock på programmet i slutet av 1930-talet. Serlachius uppmanade chefsingenjör Silfversparre och bolagets byggmästare att börja planera för detta.⁶⁷⁾ Planerna kom igång redan innan krigsutbrottet 1939 och efter kriget uppfördes de första flervåningshusen för arbetare.⁶⁸⁾

Även om dessa sågs som exempel på något modernt var valet av flervåningshus byggda i sten också helt krasst en kostnadsfråga. När kommunaltekniken gjorde intåg, visade det sig att det blev avsevärt billigare att dra in vatten och avlopp i flerfamiljs- och våningshus än i egnahemshus. Dessutom skulle reparationskostnaderna i det långa loppet bli lägre i stenhus.⁶⁹⁾ När bolagsledningen i slutet av 1930-talet planerade nya egnahemsområden

Pilvilinna var det första flervåningshuset som GAS lät uppföra. Huset hade bostäder för lägre tjänstemän. Till vänster syns Mänttä Klubb, som var samlingslokal för tjänstemännen. I dag drivs hotellverksamhet på Klubben. Gösta Serlachius stiftelse. Serlachiusmuseernas bildarkiv. Mänttä.

16 för arbetarna föreslog man också tätare bebyggelse av samma skäl. En välsammanhållen samhällsstruktur skulle underlätta anslutningen till kommunens vatten- och avloppsförsörjning.⁷⁰⁾

Om man tittar på de siffror som exempelvis Paukkunen presenterade var GAS relativt representativt för skogsindustriföretagen efter kriget. Bolaget ägde nästan 450 bostäder.⁷¹⁾ På 1950-talet bodde 43 % av bolagets arbetare i egna bostäder, 35 % i bolagets hyresbostäder och 22 % i hyresbostäder på den fria marknaden. Variationen mellan de olika fabrikerna var emellertid stor (Tabell I). Tako (Urspr: Tammerfors Takfiltfabrik) som fanns i stadsmiljö var det en avsevärd andel arbetstagare som hyrde på den fria marknaden, medan den minsta fabriken, Kolho Såg, som befann sig lite avsides från Mänttä, hade en stor andel som bodde i egna hem. Egnahemsverksamheten var populär bland arbetarna i GAS.

	Mänttä	Tako	Kangas	Kolho
Bolagets hyresbostad	30	11	33	42
Egen bostad	42	7	40	52
Hyresbostad på fria marknaden	28	84	27	6

Tabell I. Boendeform bland arbetarna i GAS på 1950-talet, fördelat på bolagets fyra bruksorter. Källa: Sosiaalitoimintamme [Vår sociala verksamhet]. GAS arkiv Serlachiusmuseerna, Mänttä.

Efter kriget ökade arbetsgivarnas obligatoriska socialutgifter snabbt som en följd av vissa stora sociala välfärdsreformer, framförallt folk- och arbetspensionssystemen och den allmänna sjukförsäkringen, vilka genomfördes under en relativt kort tid. Detta gjorde att företagen började skära ner på den frivilliga välfärdsservicen. Boendet utgjorde emellertid fortsättningsvis en stor utgiftspost och exempelvis satsningarna på egnahemsbyggen fortsatte att växa efter kriget i många företag.⁷²⁾ Efter kriget var bostadssituationen ytterst svår på många orter, medan egnahemsidealet accentuerades. Arbetsgivarna oroade sig återigen för sociala problem efter de långa och svåra krigsåren. Det låg emellertid även krassa ekonomiska kalkyler bakom strategin att satsa på stöd till egnahemsbyggandet. Det var i slutändan avsevärt mindre resurskrävande

att stöda arbetarnas byggande av småhus med förmånliga lån eller billig tomtmark, än att själv bygga och upplåta hyresbostäder. Som det framgår av arbetsgivarnas egna utredningar var de resurser som företagen lade på egnahemsverksamheten anspråkslösa i jämförelse med de kostnader som byggandet av ett eget hyresbostadsbestånd innebar.⁷³⁾

Det är sannolikt att företagen också såg investeringar i egna bostäder som allt mer riskfyllda. Kunde man räkna med att även i framtiden ha produktion på bruksorten? Under decennierna efter kriget, framförallt på 1960-talet, började företagens starka förankring i lokalsamfundet luckras upp. Många företag flyttade huvudkontoret till storstäderna och den paternalistiska eran började gå mot sitt slut. Gösta Serlachius avled 1942, och hans son R. Erik Serlachius tog över ledningen. Nya vindar började blåsa i bolaget, samtidigt som bolagets relation till lokalsamfundet obönhörligt förändrades.⁷⁴⁾ Visserligen fortfor just skogsindustrin att vara lokalt förankrad längre än många andra industrier. Ett tecken på detta är att GAS ännu på 1980-talet hade ett stort antal hyresbostäder. Fr.o.m. slutet av 1970-talet var dock trenden nedåtgående.⁷⁵⁾

AVSLUTNING

Ovan har jag belyst arbetarbostäderna och bostadspolitiken i ett "typiskt" finskt skogsindustriföretag mot bakgrund av den industriella och samhälleliga utveckling som ägde rum i Finland under mellankrigstiden. Den dåliga boendestandarden var ett genuint bekymmer och bostadsbyggandet ett mycket konkret och praktiskt problem i många företag, men arbetarboendet blev också en del av en större moderniseringsideologi. Även om den paternalistiska modellen från dagens perspektiv kan uppfattas som något ålderdomligt, med rötter i det agrara samhället, kunde den väl kombineras med – och anpassas till – moderniseringsprocessen. Här utgör förbättrandet av boendestandarden, men också exempelvis mödra- och barnavård bra exempel. Dessa åtgärder var inte bara bra för arbetstagaren (förmåner), arbetsgivaren (produktivitet, stabilitet), utan även i slutändan för nationsbyggandet (fostran).

Dessa fenomen var inte unika för Serlachius eller för finska företag överlag. Tvärtom, som nämnts, kan likartade utvecklingstendenser hittas i många andra länder och i många fall tog de finska företagsledarna intryck från föregångsländerna. Samtidigt präglades den finska utvecklingen även av de speciella institutionella, politiska och ekonomiska sammanhang som rådde i landet. Alla modeller får sina egna nationella särdrag. Bruksmiljöerna i Finland, liksom i de andra nordiska länderna, hade ofta en stark landsortsprägel, som en följd av industrins lokalisering. Betoningen på eget hem med trädgård – och naturens upplyftande roll – betonades därför kanske speciellt mycket. Industrins perifera prägel gjorde dessutom att paternalismen överlag blev en seglivad modell, trots snabb ekonomisk modernisering. Detta bidrog i sin tur till hur entreprenörerna och företagsledarna uppfattade sin roll i nationsbygget. Då denna tids företagsledare och entreprenörer dessutom ofta hade ett omfattande engagemang utanför bolaget och därmed utövade stort inflytande på många andra samhällsområden, såg de sig ofta som samhällsbyggare, som hämtade in och bar med sig det nya och moderna, inte bara inom teknik och produktionsmetoder, utan även på många andra områden.⁷⁶⁾ Ett fenomen som accentuerade detta är det tidsmässigt nära sambandet mellan Finlands självständighet och landets industriella genombrott, vilket har gjort att industrialisering och nationsbyggande setts som nästan identiska.

Gösta Serlachius kan även här lyftas fram. Han ansåg att det sociala välfärdsarbetet och den byggda omgivningens betydelse för framväxten av det moderna Finland var centrala i samhällsbygget, speciellt på det lokala planet. Jag började artikeln med citatet om industrin och konsten. I detta föredrag betonade han även samhällets försköning som ett viktigt fostrande element. Det estetiska var faktiskt en del av det man idag skulle kalla för företagets samhällsansvar.

”Huru viktigt är det icke då att dessa samhällen ordnas enligt bestämd stadsplan, uppgjord av en kompetent arkitekt, och att även den minsta byggnad uppföres med beaktande av estetiska krav och icke blott med iakttagande av det praktiskt taget nödvändigt...Det som är skönt vinner förr eller senare terräng bland folket och det goda föredömet smittar till efterföljd ute i bygderna.”

Efter andra världskriget när den paternalistiska modellen gradvis luckrades upp, samtidigt som den offentligt finansierade välfärdsstaten byggdes ut, fick arbetsgivarna se sin roll förändras. Industrin bidrog naturligtvis fortsättningsvis till de ekonomiska framstegen, men arbetsgivarnas roll som fostrare av nya generationer minskade obönhörligt och övertogs av de offentliga. Detta var inte alltid lätt att acceptera för den individuella arbetsgivaren.

18 REFERENSER

- Bostadsförhållandena i städerna år 1938. Sociala Undersökningar XXXII. Finlands Officiella Statistik. Helsingfors, 1940.
- Susanna Fellman, Aesthetics in Modern Management – The Professionalisation of Management and the Creation of the Modern, Efficient Firm in Finland, 1920s–1940s, I A. Kervanto Nevanlinna (ed.), *Industry and Modernism – Companies, Architecture and Identities in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Studia Fennica Historica. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 2007.
- Susanna Fellman, French influences in a Finnish company in an era of industrial break-through and modernisation: Société Michelin's welfare program and G.A. Serlachius AB in the 1920s and 30s. I E. Godelier, M. Le Roux, E. Briot, G. Garel, A. David (eds.), *Managerial Thoughts and Practice in France 19th to 21st Centuries. Assessment and Future Prospects*, 2012.
- Susanna Fellman, Hur leds ett storföretag? – G. A. Serlachius Ab på 1920- och 30-talet, *Historisk Tidskrift för Finland*, 2005, 90:2.
- Robert Fitzgerald, Employment Relations and Industrial Welfare in Britain: Business Ethics versus Labor Markets, *Business and Economic History* 1999 28:1, ss. 167-179.
- Mary Parker Follet, How Must Business Management Develop to Become a Profession? I Henry C. Metcalf and Lyndall Urwick (eds.), *Dynamic Administration: The Collected Papers of Mary Parker Follet*, New York: Routledge 1942 [1925].
- Hannes Gebhardt, *Työväenperheitten asunto- ja maataloudellisia oloja. Tilastollinen tutkimus yhteiskunta-taloudellisista oloista Suomen maalaiskunnissa*. Tilattoman väestön alakomitea 1901:5. [Arbetarfamiliernas bostads- och jordbruksförhållanden. Statistisk undersökning om samhällsekonomiska frågor i finska landskommuner 1901:5] Helsinki 1916.
- Matti Hannikainen, Unemployment and Labour Market Flexibility in the Great Depression, *Scandinavian Journal of History* 33:2, 2008, ss. 139-60.
- Marie-Monique Huss, Pronatalism in the inter-war period in France. *Journal of Contemporary History*, 1990 25:1, ss. 39-68; Stephen Harp, *Marketing Michelin Advertising & Cultural Identity in Twentieth-Century France*, John Hopkins University Press, 2001.
- Industrins arbetarbostäder samt egnahemsverksamhet år 1946*, Ekonomiska utredningsbyrån A 7 1947.
- Casper Jørgensen and Morten Pedersen (eds.), *Modernism and Rationalization*. Skrifter fra Nordjyllands Museum nr 2. Aalborg 2006.
- Keijo Keravuo (toim.), *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* [Industrins sociala verksamhet]. Helsinki: Suomen Työnantajain Keskusliiton julkaisuja. 1948.
- Kettunen, Suojelu, suoritus, subjekti. *Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*. Historiallisia tutkimuksia 189. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994.
- Jennifer Klein, *For all these rights: Business, labor, and the shaping of America's public-private welfare state*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Ilkka Laurila, Teollisuuden asuntokysymys [Industrins bostadsfråga], i K. Keravuo (toim.), *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* [Industrins sociala verksamhet], Helsinki: Suomen Työnantajain Keskusliiton julkaisuja 1948.
- Lars Magnusson, Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex. I B. Schiller och T. Nilsson (red.), *Arbete och arbetsmarknad i Norden*. Lund: Arkiv förlag; 1988;
- Ole Markussen, Danish industry, 1920–39: Technology, rationalization and modernization. *Scandinavian Journal of History* 1988, 13: 2-3, ss. 233-56.
- Joseph Melling, Industrial Capitalism and the Welfare of the State: The Role of Employers in the Comparative Development of Welfare States. A Review of Recent Research, *Sociology* 1991 25:2.
- Gunnar Myrdal och Alva Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier 1935; Ludvig Nordström, *Lort-Sverige*. Stockholm: Kooperativa Förbundet 1938.
- Mauri Mönkkönen, *Mäntän historia 1860–1947. Vanha Ruoveden historia III:8*. [Mäntäs historia 1860-1947. Vanha Ruovesis historia III:8]. Jyväskylä: Gummerus 1992.
- Ludvig Nordström, *Lort-Sverige*. Stockholm: Kooperativa Förbundet 1938.
- Leo Paukkunen, *Teollisuuden sosiaalitoiminta toisen maailmansodan jälkeen*. [Industrins sociala verksamhet efter andra världskriget]. Taloudellinen Tutkimuskeskus, sarja A:1, Vaasa 1955.
- Leo Paukkunen, *Sosiaalitoiminta ja sen kustannukset Suomen teollisuudessa*. [Den finska industrins sociala verksamhet och dess kostnader]. Ekonomiska Utredningsbyrån Serie A VI. Helsinki 1964.
- Julius Polin, *Kymmene Aktiebolags kulturella och sociala verksamhet*. Kouvola: Kymmene Aktiebolag 1932.
- Marianne Rostgaard, Patriarkalisme og industriledelse i Danmark ca. 1880-1910. I M. Rostgaard och M. Wagner (red.), *Lederskab i Dansk Industri og Samfund 1880-1960*. Aalborg: Aalborg Universitet 1999.
- Ulla Salmela, *Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914-1937*. Konsthistoriska Studier 40. Helsingfors 2004.
- Per Schybergson, Företagarverksamhet i finsk industrihistoria, *Sphinx årsbok*. Serie B Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 1987, ss.29–36.
- Oula Silvennoinen, *Pappershjärtat - Gösta Serlachius liv*. Helsingfors: Sil-tala 2013.
- Pauli Sivonen (red.), *Under örnens vingar - Festskrift till Gösta Serlachius konststiftelses 70-årsjubileum*. G.A. Serlachius-museets publikationer I. Mänttä 2003.
- Frederick Winslow Taylor, *The Principles of Scientific Management*. New York: Harpers, 2014 [1911].
- Tehdastyöväen asunto-olot, *Sosiaalinen Aikakauskirja*, no 3-5, 1926. [Industriarbetarnas bostadsförhållanden. Social Tidskrift nr 3-5 1926].

Noter

- 1) Bolaget var i familjens ägo ända fram till 1980-talet.
- 2) För en biografi över Gösta Serlachius, se Oula Silvennoinen, *Pappershjärtat - Gösta Serlachius liv*. Helsingfors: Siitla 2013.
- 3) Per Schybergson har klassat honom som en av de tio mest innovativa entreprenörerna under det industriella genombrottet. Per Schybergson, *Företagarverksamhet i finsk industrihistoria, Sphinx årsbok. Serie B Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 1987, ss. 29–36.*
- 4) Susanna Fellman, *Aesthetics in Modern Management – The Professionalisation of Management and the Creation of the Modern, Efficient Firm in Finland, 1920s–1940s*, i A. Kervanto Nevanlinna (ed.), *Industry and Modernism – Companies, Architecture and Identities in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Studia Fennica Historica. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 2007.
- 5) Lars Magnusson, *Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex*. I B. Schiller och T. Nilsson (red.), *Arbete och arbetsmarknad i Norden*. Lund: Arkiv förlag; 1988; Marianne Rostgaard, *Patriarkalisme og industriledelse i Danmark ca. 1880–1910*. I M. Rostgaard och M. Wagner (red.), *Lederskab i Dansk Industri og Samfund 1880–1960*. Aalborg: Aalborg Universitet 1999; Fellman (2007) op.cit.
- 6) Ole Markussen, *Danish Industry, 1920–39: Technology, Rationalization and Modernization*, *Scandinavian Journal of History* 1988, 13: 2–3, ss. 233–56.
- 7) Robert Fitzgerald, *Employment Relations and Industrial Welfare in Britain: Business Ethics versus Labor Markets*, *Business and Economic History* 1999 28:1, ss. 167–79.
- 8) Joseph Melling, *Industrial Capitalism and the Welfare of the State: The Role of Employers in the Comparative Development of Welfare States. A Review of Recent Research*, *Sociology* 1991 25:2; Jennifer Klein, *For all these rights: Business, labor, and the shaping of America's public-private welfare state*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- 9) Därutöver uppfördes även olika former av rekreationsanläggningar; exempelvis sportanläggningar, samlingslokaler och en biograf. T.o.m. kyrkan uppfördes i bolagets regi.
- 10) Susanna Fellman, *Hur leds ett storföretag? – G. A. Serlachius Ab på 1920- och 30-talet*, *Historisk Tidskrift för Finland*, 2005, 90:2.
- 11) Susanna Fellman, *French influences in a Finnish company in an era of industrial break-through and modernisation: Société Michelin's welfare program and G.A. Serlachius AB in the 1920s and 30s*. I E. Godelier, M. Le Roux, E. Briot, G. Garel, A. David (eds.), *Managerial Thoughts and Practice in France 19th to 21st Centuries. Assessment and Future Prospects*, 2012.
- 12) Frederick Winslow Taylor, *The Principles of Scientific Management*. New York: Harpers, 2014 [1911].
- 13) Pauli Kettunen *Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*. Historiallisia tutkimuksia 189. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994.
- 14) Julius Polin, *Kymmene Aktiebolags kulturella och sociala verksamhet*. Kouvola: Kymmene Aktiebolag 1932.
- 15) Gösta Serlachius underlag för intervju den 20.1.12.1928. Viktiga brev. GAS arkiv. Serlachiusmuseerna Mänttä.
- 16) Taylor 1911 [2014] op.cit.; För en översikt över utvecklingen, se ex. Caspar Jørgensen & Morten Pedersen (eds.), *Modernism and Rationalization*. Skrifter fra Nordjyllands Museum nr 2. Aalborg 2006.
- 17) Mary Parker Follet, *How Must Business Management Develop to Become a Profession?* I Henry C. Metcalf and Lyndall Urwick (eds.), *Dynamic Administration: The Collected Papers of Mary Parker Follet*, New York: Routledge 1942 [1925].
- 18) Susanna Fellman (2007), op.cit.
- 19) Ibid.
- 20) Pauli Kettunen (1994), op.cit.
- 21) Hannes Gebhardt, *Työväenperheitten asunto- ja maataloudellisia oloja. Tilastollinen tutkimus yhteiskunta-taloudellisista oloista Suomen maalauskunnissa*. Tilattoman väestön alakomitea v. 1901 : 5. Helsinki 1916.
- 22) Ilkka Laurila, *Teollisuuden asutuskysymys*, i K. Keravuo, *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* [Industrins sociala verksamhet], Helsinki: Suomen Työntantajain Keskusliiton julkaisu 1947, ss. 68–9
- 23) Se ex. Tehdastyöväen asunto-olot, *Sosiaalinen Aikakauskirja*, no 3–5, 1926.
- 24) Se Ulla Salmela, *Urban Space and Social Welfare. Otto-livari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914–1937*. Konsthistoriska Studier 40. Helsingfors 2004.
- 25) Ulla Salmela (2004), op.cit., ss.92–3.
- 26) Gunnar Myrdal och Myrdal Alva, *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier 1935; Ludvig Nordström, *Lort-Sverige*. Stockholm: Kooperativa Förbundet 1938.
- 27) *Huvudsakligaste sociala organisationer hos bolaget Michelin & Cie*. Viktiga brev. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna. Mänttä
- 28) Marie-Monique Huss, *Pronatalism in the inter-war period in France. Journal of Contemporary History*, 1990 25:1, ss. 39–68; Stephen Harp, *Marketing Michelin Advertising & Cultural Identity in Twentieth-Century France*, John Hopkins University Press, 2001, s. 126ff.
- 29) *Bostadsförhållandena i städerna år 1938. Sociala Undersökningar XXXII. Finlands Officiella Statistik* Helsingfors, 1940, ss. 14–9.
- 30) Se ex. Matti Hannikainen, *Unemployment and Labour Market Flexibility in the Great Depression*, *Scandinavian Journal of History* 33:2, 2008, ss. 139–60.
- 31) Leo Paukkunen, *Teollisuuden sosiaalitoiminta toisen maailmansodan jälkeen*. [Industrins sociala verksamhet efter andra världskriget]. Taloudellinen Tutkimuskeskus, sarja A.1, Vaasa 1955; *Industrins arbetarbostäder samt egnahemsverksamhet år 1946*, Ekonomiska utredningsbyrån A 7 1947; K. Keravuo, *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* [Industrins sociala verksamhet]. Helsinki: Suomen Työntantajain Keskusliiton julkaisu. 1948.
- 32) Leo Paukkunen (1955), op.cit. ss. 108–9.
- 33) *Bostadsförhållandena i städerna år 1938. Sociala Undersökningar XXXII. Finlands Officiella Statistik* Helsingfors, 1940, s.12.
- 34) Leo Paukkunen (1955), op. cit., s. 100.
- 35) Ibid, s. 109.
- 36) *Industrins arbetarbostäder samt egnahemsverksamhet år 1946*, Ekonomiska utredningsbyrån A 7, Helsingfors 1947.
- 37) Ilkka Laurila (1948) op. cit.; Leo Paukkunen (1955) op. cit.
- 38) Se ex. Julius Polin (1932) op. cit.
- 39) Se Leo Paukkunen, *Sosiaalitoiminta ja sen kustannukset Suomen teollisuudessa*. [Den finska industrins sociala verksamhet och dess kostnader]. Ekonomiska Utredningsbyrån Serie A VI. Helsinki 1964, s. 102.
- 40) Mauri Mönkkönen, *Mäntän historia 1860–1947 Vanha Ruoveden historia III:8*. [Mäntäs historia 1860–1947. Vanha Ruovesen historia III:8]. Jyväskylä: Gummerus 1992, s.47.

- 41) Markku Mönkkönen (1992) op. cit., s. 44.
 42) Ibid, s. 97.
 43) Thomés roll i bolaget fick emellertid ett abrupt och tragiskt slut då han tillsammans med två bröder mördades under inbördeskriget 1918.
 44) Pauli Sivonen (red.), *Under örnens vingar - Festskrift till Gösta Serlachius konststiftelses 70-årsjubileum*. G.A. Serlachius-museets publikationer I. Mänttä 2003, s. 105ff.
 45) Pauli Sivonen (2003) op.cit.,s.109. Gustaf Adolfs eget hus - det s.k. "Slottet"-låg invid fabrikena, men villan revs i slutet av 1930-talet för att bereda utrymme för nybyggen på fabriksområdet. Man blev dessutom allt mer medveten om att miljön kring cellulosafabriken inte var hälsosam. Gösta Serlachius lät därefter bygga ett nytt hem, Joenniemi, några kilometer bort.
 46) Ilkka Laurila, *Esitelmä pidetty Mäntän maakunnallisessa huoltoväen kokouksessa* 3.10.1938. [Föredrag för socialarbetare i Mänttä omnejd hållet den 3.10.1938], s. 4. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna Mänttä.
 47) Julius Polin (1932), op.cit, s. 173.
 48) *Selostus naisten yötyöstä koskevasta tutkimusmatkasta [Redogörelse över resa för att utreda kvinnors nattarbete], Rapport förf. av Eva Sommersalo och Sisko Ania*. Odaterad. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä. Undersökningen hade genomförts inom ramen för ett förslag om förbud för kvinnor i nattarbete, men en stor del av rapporten behandlade boendeförhållanden och kvinnornas tillgång till ett tillfredställande boende och möjlighet till tillräcklig vila om de jobbade i nattskiften. Nattarbete för kvinnor förbjöds år 1946.
 49) Mauri Mönkkönen (1992) op.cit., s. 166.
 50) *Huoltotoimi G.A. Serlachius O/Y:n tehtaissa*. [Social verksamhet i G.A. Serlachius O/Y fabriker]. Den 8 augusti 1935. Herman Mäklin. Mapp 3659 GAS arkiv, Elka, St. Michel.
 51) Mauri Mönkkönen (1992), op. cit., s. 91.
 52) *Huvudsakligaste sociala organisationer hos bolaget Michelin & Cie*. Viktiga brev. G.A. Serlachius arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 53) Leo Paukkunen (1955) op.cit., s. 100, se framförallt tabell.
 54) *Huvudsakligaste sociala organisationer hos bolaget Michelin & Cie*, bilaga 3.
 55) Synpunkter berörande bostäder på landet. W. Silfversparre 3.2.1939. Silfversparre brevväxling 1922-42. 5022. GAS arkiv Elka, St. Michel.
 56) Ex. Yhtymän kuulumisia [Information från företaget], *Tehdas ja Me*, 1947 nr 3, s. 2. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 57) Föredrag (odaterat). Viktiga brev. GAS arkiv, Mänttä, s. 7.
 58) Matkakertomus Ruotsiin tekemästani opintomatkastani. 20/9-10/10.1928. [Reseberättelse över min resa till Sverige, 20/9-10/10 1928]. Mapp 3659. GAS arkiv, Elk, St. Michel.
 59) "Onhan tunnettua, miten järjestämätön ja taitamaton kotitalous vie perheen taloudelliseen aseman turmioon ja turmelee vielä perheenjäsenten terveyden. Puutteellinen kodinhoito tekee hyvänkin asunnon epämieluisaksi ja epäsiistiksi." Ilkka Laurila (1938), op. cit. s.7.
 60) Föredrag (odaterat), s.5.
 61) Tal av G. Serlachius, 20.12.1928, Viktiga brev, GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 62) Protokoll fört vid möte i Mänttä den 30 november 1936. Kotelo 42. DK 628.23. W. Silfversparres arkiv. GAS arkiv Elka, St. Michel.
 63) Synpunkter berörande bostäder på landet. W. Silfversparre 3.2.1939. Silfversparre brevväxling 1922-42, 5022. GAS arkiv, Elka, St. Michel.
 64) Ibid.
 65) Ulla Salmela (2004) op.cit., s. 94.
 66) Asuntotiheys Mäntässä [Trångboddhet i Mänttä], Rapport författad av Björn Immonen 12.2.1948. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 67) Protokoll fört vid möte i Mänttä den 12 oktober 1937. Muistiot, Matkakertomukset. 5428. GAS arkiv, Elka, St. Michel.
 68) Miten asutaan? [Hur bor man?] Presentation av sociala arbetet i GAS. 1962. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 69) Protokoll, fört vid möte i Mänttä den 30 november 1936.
 70) Protokoll, fört vid möte i Mänttä den 12 oktober 1937.
 71) Mauri Mönkkönen (1992) op.cit., s. 168.
 72) Ilkka Laurila, *Esitelmä pidetty Mäntän maakunnallisessa huoltoväen kokouksessa* 3.10.1938 [Föredrag för socialarbetare i Mänttä omnejd hållet den 3.10.1938], GAS arkiv, Elka, St Michel, s. 4.
 73) Leo Paukkunen (1955) op.cit., s. 109.
 74) G.A. Serlachius Oy:n Mäntän tehtaiden osastopäälliköt. B. Vitzthum arkiv, diverse. 4506. GAS arkiv. Elka, St. Michel.
 75) Muutokset asunnoissa 1960-1987. [Förändringar i bostadsbeståndet 1960-1987]. Serlachius paikallishallinto. Asuntotoimisto. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 76) Susanna Fellman (2007) op.cit.

Summary

Workers' dwellings and modernisation – Housing policy in G.A. Serlachius Ab in the interwar period

This article deals with the development of workers' housing in a Finnish pulp and paper company, G.A. Serlachius Ab (GAS) in the early 20th century. Prior to the 'modern' welfare state, major firms often provided ample welfare services for their employees and these programs could be both extensive and elaborate. These services were often a necessity; early industrial companies in Finland were commonly established in peripheral regions, operating in remote mill communities where basic services occasionally had to be established from scratch. This private welfare model also fitted the prevailing paternal ideology, where the goal was to tie loyal workers to the company. After the Finnish Civil War (1918), private welfare policies increasingly became part of containment strategies. Although welfare policies, especially housing projects, were part of paternal employer strategies, these efforts also gradually became an expression of modernization of management. Healthy, skilled and well-fed workers were more effective. Welfare strategies would therefore improve productivity. Company welfare services were also often used for marketing purposes, as evidence of a modern and progressive manager.

The harsh Finnish climate made poor housing conditions for the growing working class a particular problem during the early 20th century. The low housing standard was debated among social reformers and awareness of its effects on the mental and physical health of occupants was growing. Moreover, there was fear that the poor housing conditions could be a source of social unrest.

Increased awareness of these issues was also reflected on a company management level, and the housing question was by

far the biggest welfare concern in many firms. Under Gösta Serlachius' leadership (1908-1942), the welfare program at GAS became quite elaborate and a source of pride for company management. The child and maternity services were famous even outside the company. The 'housing question' was an issue of on-going concern, however. Housing shortages were endemic among the growing workforce. The quality of company housing was also poor. According to one investigation, the housing standard at GAS in the 1910s was inferior to many other big industrial companies. As a consequence company management made efforts to improve the housing situation. In the first phase, multi-family houses were built. Each family would have an apartment with one or two rooms and a separate kitchen. A separate kitchen was considered important as it would promote the preparation of healthy and nourishing food. In the second phase, the company gradually began leasing inexpensive building plots to loyal and industrious workers, promoting employees to build their own houses. Employees could also get cheap loans from the company, facilitating the construction of new homes. Building a house, preferably with a garden, was considered an uplifting activity which would foster a healthy and industrious generation of inhabitants in the newly independent country. To own your own house would also create a feeling of belonging to the company and the local community, and therefore counteract possible revolutionary tendencies. Encouraging workers to build their own houses was also a good economic strategy for firms, as this required less company resources than the construction of company tenements.